

ТИПОЛОГІЯ ДІЄСЛІВ РЕЛЯТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

У мові завжди відбивається життя суспільства, різноманітні сторони діяльності людини, відношення, які виникають між людиною та явищами навколишньої дійсності. Мова – це система категорій, що відображає усі найважливіші явища навколишньої дійсності, у центрі яких перебуває людина, бо, на думку Г.Золотової, “В центрі комунікативної концепції мови – людина як суб’єкт мовленнєвої діяльності, соціального спілкування, як особа, що сприймає і осмислює світ” (1: 20).

Поняття відношення у наукових дослідженнях відоме ще з античних часів – Аристотель серед своїх знаменитих категорій виділив *Relatio* (відношення). Пізніше ця філософська категорія стала поширеною у дослідженнях різних наук, бо вона є всезагальною, універсальною і являє собою основну форму і спосіб існування об’єктивної дійсності.

Мова відображає об’єктивні зв’язки і відношення по-різному: відношення в мові може бути самостійним об’єктом найменування або воно може виступати складовою частиною, семантичним компонентом ширшого поняття; поняття відношення може бути імпліцитно або експліцитно представлено в семантиці речення тощо. Наша свідомість виявляє, абстрагує і відображає в мові в якості компонентів змісту (сем відношення) різноманітні відношення: відношення рівності, подібності, відповідності, класифікаційні відношення, відношення зумовленості, просторові, часові відношення, причиново-наслідкові, відношення мети, умови, допустові тощо; відношення людини до різних реалій – наприклад, відношення володіння, належності, емоційні та раціональні відношення різного характеру; стосунки, що існують між людьми, - стосунки спорідненості, спілкування, дружби та духовного контакту, ворогування, знайомства, сумісності, емоційні стосунки тощо.

Семи відношення знаходять свою репрезентацію на різних рівнях мови – синтаксичному, морфологічному, словотворчому, лексичному і виражаються за допомогою специфічних для кожного рівня мовних засобів. У зв’язку з цим можна говорити про граматичні (синтаксичні та морфологічні), словотворчі та лексичні семи відношень.

Від засобів мовної матеріалізації залежить ступінь абстрагованості поняття відношення, характер його семантичної інтерпретації.

На лексичному рівні знаходять репрезентацію засобами мови різноманітні відношення об’єктивної дійсності. Різноманіття відношень, що відображаються, зумовлює різноманіття лексичних сем відношення. „Сема відношення” у лексиці – це родове найменування для кількох різновидів сем. До лексичних сем відношення можуть належати: 1) сема відношення вищого рівня абстракції, що виражає ідею відношення взагалі, - умовно цю сему

можна назвати „абстрактною відносною семою”; 2)сема відношення, що відображає відношення у його конкретних видах, - семи „рівність”, „подібність”, „відмінність”, „відповідність”, „зумовленість”, „спорідненість”, „відношення знайомства”, „кваліфікаційні відношення” тощо; ця сема конкретизує, дає кваліфікацію відношенню, тому її можна назвати „кваліфікуючою відносною семою”; 3)семи відношення, що відображають типові функціональні ознаки предметів – учасників ситуації, які виражені предикатними словами : семи „суб’єкт”, „об’єкт”, „каузатор”, „локатив”, „інструмент”, „мотив” тощо; цю сему можна назвати функціональною відносною семою.

Таким чином, у лексичних значеннях слів можуть бути наявні абстрактні семи відношення, кваліфікуючі семи відношення та функціональні семи відношення. ЛСГ дієслів відношення за семантичною ознакою стали виділяти як самостійну відносно недавно, це стало результатом усвідомлення того, що поняття відношення є семантичним компонентом не лише граматичних значень, а й лексичних одиниць. Найповніше ця ЛСГ описана у працях Р.Гайсіної, яка виділяє їх серед найзагальніших семантичних класів: „...виділяється три семантичних класи дієслів: дієслова дії, стану та відношення” (2: 48).

Ця ЛСГ надзвичайно об’ємна, складна і розгалужена: одні з одиниць цієї групи позначають абстрактні відношення, інші – відношення між предметами, ще інші – стосунки між людьми тощо. Значний об’єм цієї групи (понад 300 одиниць) і надзвичайно широкий та неоднозначний діапазон їх семантики поставив проблему внутрішньої її диференціації для створення підгруп з близькою семантикою та тотожними ознаками синтагматичного і парадигматичного характеру. Відповідно до відношень об’єктивної дійсності, що виявляються між різними реаліями, можна виділити такі семантичні підгрупи, які можуть піддаватися подальшій диференціації з урахуванням характеру відношень (емоційні, раціональні), їх емоційної конотації (позитивні, негативні, нейтральні), логічної координації (превалювання, еквівалентні) тощо.

1. Дієслова міжособистісних стосунків.

До них належать одиниці, які передають інтерперсональні стосунки, тобто такі, що виникають між людьми. Вони виражають відношення між суб’єктом-істотою та об’єктом-істотою і мають базову сему „*мати певне ставлення до когось, виявляти певне ставлення до когось*”. Окрім цієї семи значення конкретних семем організовується ще цілим рядом диференційних сем нижчих ступенів ідентифікації, які поєднані семантикою протиставлення: „позитивне – негативне ставлення”, схильність – несхильність до стосунків”, „узгодженість – неузгодженість стосунків”. Це дало можливість виділити такі семантичні підгрупи дієслів міжособистісних стосунків:

а) дієслова позитивного ставлення: *благоговіти, боготворити, довіряти, дорожити, захоплюватися, ідеалізувати, імпонувати, кохати, любити, обожнювати, пишатися, поважати, подобатися, симпатизувати, фетишизувати, цінувати, шанувати*. Напр.: Я зустрічав тут багато ваших хлопців і завжди захоплювався вами (Загреб). Все життя вона кохала тебе (Гонч.). Я вас ще тоді полюбила (Н.-Лев.);

б) дієслова зовнішнього вияву позитивної оцінки: *благоволити, вибачати, виправдовувати, возвеличувати, догоджати, дякувати, жалувати, завдячувати, змилюватися, леліяти, лестити, опоетизовувати, панькатися, пестувати, погоджуватися, потакати, потурати, прощати, радувати, славити, співчувати, тішити, убагачувати, уболювати, улещувати, хвалити, церемонитися, щасливити*. Напр.: Мати тоді мене жалувала, гостинці мені давала; а тепер мене ніхто не жалує, гостинців не дає (Н.-Лев.). І що більше він товариша для себе виправдовував, то винуватішим його почував і ворожішим (Підмог). Тихович сердечно дякував своєму рятівникові (Коцюб.);

в) дієслова негативного ставлення: *байдужіти, гнівити, гордувати, гребувати, дратувати, задрити, зловтішатися, зневажати, недовіряти, недолюблювати, недооцінювати, ненавидіти*. Напр.: Баба Палажка довго гребувала татаркою і не хотіла їсти з однієї миски з нею (Тулуб). Діти бігали за нею і дратували її цілий день (Мирн.). Він завжди задрив своєму єдиноземцю, ненавидів його, шкодив, як тільки міг (Загреб.);

г) дієслова зовнішнього вияву негативної оцінки: *визвірятися, винуватити, висміювати, відмовляти, ганити, ганьбити, глузувати, глумитися, гудити, докоряти, докучати, допікати, досаджати, доскіпуватися, дошкуляти, іронізувати, картати, кепкувати, клясти, критикувати, набридати, напосідатися, насміхатися, неславити, оббріхувати, обманювати, обмовляти, ображати, обхаювати, огризатися, осміювати, осуджувати, пеняти, підозрювати, приголомшувати, принижувати, присікуватися, прискіпуватися, ревнувати, розлюбляти, розчаровувати, соромити, стидити, тиранити, хулити*. Напр.: Він довгі літа докучав панові різними процесами (Франко). Та чого це ти так прискіпалась до мене? (Мирн.). Кожний, принаймні з тих, що голосно балакали про це, рішуче осуджували його (Виннич.);

д) дієслова зовнішнього вияву нейтральної оцінки: *визнавати, вирізняти, відрізняти, вражати, збуджувати, зважати, звикати, наслідувати, посилатися, при звичаюватися, слухатися, сприймати, ставитися, удостоювати*. Напр.: Йому здалося, він ще ніколи не сприймав так хворого (Гонч.). Цим він її глибоко вразив: як можна зламати обіцяне? (Гонч.). Раніше ти мене беззаперечно слухалася (Стельм.);

е) дієслова схильності до контакту: *вабити, влюбляти, домагатися, загравати, закохувати, залицятися, запопадати, зачудовувати, зваблювати, знаджувати, манити, очаровувати, піддобрюватися, підлабузнюватися,*

підлещуватися, принаджувати, цікавитися. Напр.: Старші поважно розмовляли, молодші жартували, загравали з дівчатами (Рудан.). Завіновський почав піддобрюватись до теці та все заговорював, щоб вона оддала йому свою третину города.(Н.-Лев.);

є) дієслова відмови від контакту: *бойкотувати, відваблювати, відваджувати, відрікатися, відхрещуватися, ігнорувати, нехтувати, сахатися, уникати, цуратися.* Напр. Султан, ніби вичувши посягання на свою владу, в ці тривожні дні уникав Роксолани (Загреб.). Досі Комаха аж ніяк не цікавився своєю сусідкою, він ігнорував її (Домонт.);

ж) дієслова узгоджених дій: *брататися, взаємодіяти, ворогувати, дружити, заприятитися, знатися, зріднюватися, компанувати, конкурувати, контактувати, конфліктувати, ладити, миритися, панібратствувати, порозумітися, приятелювати, ріднитися, родичатися, сваритися, своячитися, співпереживати, суперничати, товаришувати.* Напр.: Вони вдвох приятелювали ще змолоду, навіть змалку (Н.-Лев.). З Семеном вони на фронті дружили (Загреб.).

2. Дієслова, що позначають відношення між людиною і предметом.

Цей клас із семантичного боку найрізноманітніший і найскладніший серед релятивних дієслів, бо у ньому відображаються всеохоплюючі зв'язки і відношення людини і предметів, явищ дійсності, які її оточують. Ці дієслова позначають відношення суб'єкта-істоти до об'єкта-неістоти і навпаки – суб'єкта-неістоти до об'єкта-істоти. Усі дієслова цієї підгрупи тотожні за значеннями *"перебувати у певному відношенні із чимось", "належати комусь", "виявляти певне ставлення до чогось", "впливати на когось"*.

Слід зазначити, що до цієї підгрупи можуть бути віднесені дієслова зі значенням активного впливу на об'єкт (позитивного, негативного, нейтрального), а також застосування об'єкта напр.: *впливати, застосовувати, здійснювати, погіршувати, поліпшувати поновлювати, пристосовувати порушувати, псувати, споганювати, спотворювати удосконалювати* та ін. Проте релятивна семантика цих дієслів може розглядатися як ослаблена, така, що виявляється в контексті, а релятивна сема є вторинною по відношенню до сем "фізичний вплив на об'єкт", застосування об'єкта", які є визначальними для цих лексем. Серед них виділяються:

а) дієслова, що позначають посесивні відношення: *берегти, використовувати, володіти, залежати, зберігати, користуватися, мати, належати, оволодівати, підкорюватися, послуговуватися, присвоювати, розпоряджатися, слугувати, управляти.* Напр.: Що доля людськості – лиш у людській руці, Що підкорилися і скелі нам, і хвилі (Рил.);

б) дієслова, що позначають емоційні відношення: *бентежити, вдовольняти, виражати, виявляти, гидувати, гордитися, дивувати, дозволяти, жаліти, жалкувати, забувати, задовольняти, зазнавати, заперечувати, засуджувати, захоплюватися, звикати, зволікати, зворушувати, іденти-*

фікувати, інтригувати, кепкувати, любити, любити, милувати, набридати, обтяжувати, огиднути, опошляти, остогидіти, пантеличити, пишатися, побиватися, подобатися, приваблювати, противитися, проявляти, розважати, розраджувати, розчулювати, сподіватися, стидатися, сумніватися, терпіти, тішити, уподобати, усвідомлювати, характеризувати, хвилювати, цікавити, ятрити. Напр.: Пташко! будь рада теплу і весні, Кинь жалкувати по долі... (Олесь). Як я люблю твої співи, твій шум! (Олесь).

3. Дієслова, що позначають міжпредметні відношення.

Ці дієслова позначають відношення суб'єкта-неістоти до об'єкта-неістоти, тобто відношення між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Р.Гайсіна називає ці дієслова двосуб'єктними, наголошуючи на тому, що "...учасники відіграють однакову роль у встановленні і здійсненні відношення, у той час як в інтерперсональних стосунках учасники виконують неоднакові ролі: ставлення виходить лише від суб'єкта і спрямовується на об'єкт, який при цьому залишається пасивним" (3:131). Особливістю дієслівних предикатів, які позначають міжпредметні відношення, є можливість здійснення конверсії предметів відношення без порушення і зміни самого характеру відношення. Так, якщо *A* гармонізує з *B*, то і *B* гармонізує з *A*; якщо *B* асоціюється з *A*, то і *A* асоціюється з *B*; якщо *A* підпорядковує *B*, то *B* підпорядковується *A*. Дієслівним предикатам, що позначають міжособистісні стосунки та відношення між людиною і предметом, така особливість не властива: ситуація *A* поважає *B* зовсім не означає, що і *B* поважає *A*. Конверсія учасників відношення у такому випадку означає зміну ситуації відношення та інформації, яку містить ця ситуація.

Лексеми цієї підгрупи об'єднуються за семантикою "перебувати в залежності від чогось", "бути схожим на щось", "зумовлювати існування чогось", "переважати над чимось". Їх можна поділити на такі групи:

а) дієслова зі значенням еквівалентних відношень: *взаємовиключати, взаємозалежати, відповідати, відрізнятися, гармонізувати, дисгармонізувати, диференціюватися, дорівнювати, контрастувати, координуватися, корелюватися, протистояти, протиставлятися, рівнятися, різнитися, розмежовуватися, співпадати, суміщатися, узгоджуватися, чергуватися.* Напр.: Неприродна лагідність контрастувала з попереднім диким і грізним тоном (Франко). Двадцять першого березня день дорівнює ночі (Копил.);

б) дієслова зі значенням відношень подібності: *асоціюватися, дублювати, здаватися, імітувати, копіювати, нагадувати, ознаменовувати, означати, означувати, ототожнюватися, позначати, порівнюватися, походити, прирівнюватися, символізувати, співвідноситися, співставлятися, стилізувати, уособлювати, уподібнюватися, являти, являтися.* Напр.: Всі злигодні в її житті асоціювалися з тією хвилиною, коли прийшла звістка про загибель батька (Собко). Все похмуре подвір'я нагадувало вороняче гніздо (Чорнобр.);

в) дієслова зі значенням детермінантних відношень (зумовленості): *активізувати, активувати, визначати, визначатися, викликати, впливати, ґрунтуватися, детермінувати, зумовлювати, мотивувати, пояснюватися, призводити, слідувати, спричиняти, сприяти, стимулювати, стосуватися*. Напр.: Туман закривав мало не все, що можна було побачити, тільки передні будинки ледве визначалися його хвилями (Грінч.). Я рада, що мої вірші викликали критичну розмову (Л.Укр.). Особливо гарно впливає море на нерви, сплю добре (Коцюб.);

г) Дієслова зі значенням відношень превалювання: *асимілювати, відноситися, відставати, домінувати, лідирувати, переважати, перевершувати, перевищувати, перебільшувати, передувати, підкорятися, підлягати, підпадати, поступатися, превалювати, пригнічувати, тяжіти*. Напр.: Жодна хмаринка не затьмарювала блакиті (Копил.). У кінематографії рух повинен завжди превалювати над статикою (Довж.). Холодна осіння ніч цілковито панувала над околицею (Трубл.).

Питання будь-якої семантичної класифікації лексем ґрунтується на глибокому усвідомленні значення кожного слова. Тільки повне з'ясування семантики дієслів дає можливість виявити притаманні їм семи, зіставити ці лексеми з їм подібними.

Література:

1. Золотова Г., Онипенко К., Сидорова М. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 2004.
2. Гайсина Р. Значение и синтагматика глаголов (на материале глаголов отношения). – Уфа, 1980.
3. Гайсина Р. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов, 1981.

О.В.Куц

МІЖ'ЯРУСНА КОРЕЛЯЦІЯ В СТРУКТУРІ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ЧОТИРИВАЛЕНТНИМИ ДІЄСЛОВАМИ РУХУ, ПЕРЕМІЩЕННЯ

Семантично елементарне речення є двокомпонентним, оскільки складається з предиката й суб'єкта. З логічного погляду предикат завжди передбачає хоч би один субстанціальний компонент із значенням діяча або носія стану, щодо якого щось стверджується чи заперечується. Він може бути настільки неозначеним або так однозначно пов'язуватися з предикатом, що його наявність у формально-граматичній структурі речення набуває невербалізованого характеру, тобто має нульове вираження [6: 50–51]. На думку